УДК 801.82

А.Д. Батталова

XIX ГАСЫР АХЫРЫ – XX ГАСЫР БАШЫ БАСМА ЧЫГАНАКЛАРЫНДА ЧИСТАЙ ТӨБӘГЕНӘ БӘЙЛЕ ТАРИХИ МӘГЪЛҮМАТЛАР ҺӘМ ФОЛЬКЛОР МАТЕРИАЛЛАРЫ (В.А. Казаринов, Е.А. Малов, С.Е. Малов хезмәтләре мисалында)

Открытие Казанского Императорского университета, создание при нем Общества археологии, истории и этнографии способствуют всестороннему изучению истории, этнографии народов Поволжья. Самые первые работы, посвященные Чистопольскому региону, выполняются членами этого общества. В данной статье рассматриваются работы В.А. Казаринова, Е.А. Малова, С.Е. Малова как фольклорные, народоведческие и исторические источники в изучении Чистопольского края.

Ключевые слова: Чистополь, татары, мишары, фольклор, текст, жанр, анекдот, поверья, песня, загадка, пословица.

The opening of the Kazan Imperial University and the Creation of the society of archeology, history and ethnography under it contribute to a comprehensive study of the history and ethnography of the peoples of the Volga region. The very first works dedicated to the Chistopol region are performed by members of this society.The works of V. A. Kazarinov, E. A. Malov, and S. E. Malov are examined in the article as folklore, folk studies, and historical sources in the study of the Chistopol region.

Keywords: Chistopol, Tatars, Mishars, folklore, text, genre, anecdote, beliefs, song, riddle, proverb.

Казан Император университеты ачылу, аның каршында Археология, тарих һәм этнография җәмгыятенең эшләп китүе Идел буе халыкларының тарихын, этнографиясен һәрьяклап өйрәнүгә этәргеч бирә. Чистай төбәгенә багышланган иң беренче хезмәтләр дә шушы җәмгыять әгъзалары тарафыннан языла. Чистай өязе мишәрләре турындагы беренче хезмәтләрдән В.А. Казариновның 1885 елда Казан Император университетында басылып чыккан «О мишарях в Чистопольском уезде Казанской губернии» [Казаринов] дигән мәкаләсен атап үтү урынлы булыр. Бу мәкаләдә автор Чистай өязендә яшәүчеләрнең бер өлеше үзләрен мишәр дип атауларын әйтеп үтә һәм шушы атамага бәйле беркадәр мәгълүмат китерә. Чистай өязендә бу чорда 80 татар авылы булуын, бу авылларда керәшен татарлары һәм Мөхәммәд динендәге татарлар яшәвен ассызыклый. Мәкаләнең икенче өлешендә бу авылларда теркәлгән сүзләр китерелә, аларның татарча, русча яңгырашы бирелә, һәм мишәр һәм татар сүзләрен чагыштырып, алар арасындагы әйтелеш һәм мәгънә аерымлыклары барлана. В.А. Казаринов мәкаләнең өченче өлешендә «Мишәрләр кемнәр алар, алар нинди халык һәм кайларда яши?» дигән сораулар

күтәрә. Автор Казан губернасы халкына багышланган хезмәтләрендә мишәрләр турында аерым сүз булмавын, В.В. Радловның «мишәрләр шул ук татарлар алар», дигән фикере белән бәйләп аңлата.

Казан губернасында, аерым алганда Чистай өязендә яшәүче мишәрләр турындагы фикерләрне Е.А. Маловның 1885 елда, шулай ук Казан Император университеты типографиясендә басылып чыккан «Сведения о мишарях. Историко-этнографический очерк» мәкаләсендә табарга мөмкин [Малов, 1885].

Биредә без хезмәттә урын алган бер үзенчәлекле фактка тукталып үтүне кирәк дип таптык. Е.А. Малов үзенең әлеге язмасында үзенчәлекле ике этноним куллана: берсе – *мишәрләр*, икенчесе – *Мөхәммәд динендәге татарлар*. Әлбәттә, икенче этноним шактый каршылыклы, чөнки мишәрләр дә Мөхәммәд динендә. Шулай булса да Е.А. Малов әлеге ике этник төркемне аерып торучы шактый күп дәлилләр китерергә омтыла. Мәсәлән, мишәрләрнең Мөхәммәд динендәге татарлардан тышкы кыяфәтләре, киенү рәвеше һәм сөйләше белән аерылып торуларына аеруча басым ясый. Без исә бу мәкалә кысаларында, авторның фикер сөрешен саклау теләге белән, Е.А. Малов сайлаган бүленештән тайпылмый, ул кулланган, фән өчен «шартлы» этнонимны саклауны мәслихәт күрдек.

Хезмәттә «Мәзәкләр яки мишәрләр турындагы экиятләр (мишәр хикәятләре)» дигән исем астында тәкъдим ителгән бик үзенчәлекле фольклор текстлары бар. Башлап шуларга тукталыйк. Ислам догматикасын, гарәп һәм татар телләрен яхшы белгән Е.А. Малов мөселман-татарлар һәм яһүдләр арасында актив миссионерлык эшчәнлеге алып бара: православие динен актив пропагандалау, мөселман руханилары һәм җирле халык белән ачык бәхәс алып баруны беренче планга куя. Миссионерлык эшчәнлегенең төп алымы мөдәррисләр, шәкертләр, гади диндарлар белән аралашудан, ислам илаһияте нигезләрен тикшереп, тыңлаучыларны христианлыкның өстенлегенә ышандырудан гыйбарәт була [Tatarica]. Хезмәттә тәкъдим ителгән фольклор үрнәкләре, мишәрләр турындагы мәгълүматлар Е.А. Маловның халык белән шушындый аралашулары вакытында тупланган. «Казан губернасында Чистай һәм Спас өязендә мишәрләр яши» [Малов, 1885, с. 5]. Мишәрләрнең теле – татар теле, әмма рус теленең тәэсире бик көчле, моннан тыш татар теленең аерым сүзләре дә бик күп. Алар бик каты һәм кычкырып сөйләшүләре белән аерылып торалар, сөйләмдә татар сүзләре белән рус сүзләрен катнаштыралар, [гъ] һәм [къ] авазларын әйтмиләр. Бу үз чиратында, Мөхәммәд динендәге татарларның мишәрләрдән көлүенә сәбәп булып тора [Малов, 1885, с. 5]. Әмма мишәрләр татарларга караганда күпкә акыллырак, игелеклерәк һәм башкаларга хәерхаһлы булулары белән үзенчәлекле, Мөхәммәд динендәге татарлар түбәнсетүле мөнәсәбәтләре белән мишәрләрне кимсетәләр, мишәрләр гаилә көнкүрешендә дә тәртиплерәк, алар татарлар кебек күп хатын алу белән дә мавыкмыйлар, дип билгеләп үтә үзенең хезмәтендә Е.А. Малов [Малов, 1885, с. 5–6]. Е.А. Малов туплаган

фольклор текстларының бер өлеше мишәрләрнең беркатлылыгыннан, наданлыгыннан көлүче мәзәкләр булса, икенче бер өлеше – татарларларның русча белмәүләреннән көлүче хикәятләр. Барлык мәзәкләр дә – тормыш-көнкүреш мәзәкләре. Беренче төр мәзәкләрдә мишәрләрнең куен сәгатенең чылбырын елан итеп кабул итүләреннән, үзе үк салып куйган тунны аю дип куркып атып җибәрүләреннән, карабодай кырын диңгез дип уйлап йөзмәкче булуларыннан, тәрәзәсез өй салып, урамнан иләк белән яктылык ташуларыннан көләнә. Бу типтагы мәзәкләрнең төп персонажлары булган мишәрләр Мөхәммәд динендәге татарлар тарафыннан беркатлы, надан итеп сурәтләнгәннәр. Бу, үз чиратында, XX гасыр башында татарларның ике этник төркеме арасында үзенчәлекле мөнәсәбәтләрнең яшәп килүен күрсәтүче факт буларак та бәяләнә ала. Икенче төр мәзәкләрдә, киресенчә, Мөхәммәд динендәге татарларның рус телен белмәүләренә кимсетүле бәя бирелә. Күренгәнчә, әлеге мәзәкләрне эчтәлегенә һәм сөйләүчесенең кем булуына карап, үзара бирелгән бәяләрне анализлап, милләтебез формалашу процессларында барган этномәдәни бәйләнешләрнең гади генә түгел, үзенчәлекле эчтәлек һәм үзара мөнәсәбәтләр кытыршылыклары белән баруын күрәбез. Әлеге галимнәр туплаган әсәрләр моны дәлилләүче мөһим факт булып чыгыш ясый. Тагын бер кат шуны ассызыклап әйтергә кирәк, В.А. Казаринов һәм Е.А. Малов туплаган татар халык әсәрләре төрле басмаларда дөнья күреп, тарих битләренә уелган. Алар милләтебезнең фольклор мирасын барлау чыганагы гына түгел, ә татар милләте формалашу процессында барган катлаулы күренешләрне дәлилләүче чыганак та.

Инде әлеге әсәрләрнең атрибуциясенә беркадәр туктап китик. Әйтергә кирәк, бер генә әсәрнең дә кемнән, кайсы авылдан, кайчан язып алынуы турында мәгълүмат юк. Шул ук вакытта – җыелган бар материалның галимнәр тарафыннан Чистай һәм Спас өязләре татар авылларына оештырылган экспедиция кысаларында язып алынганлыклары төгәл билгеле [Казаринов; Малов, 1885, с. 7]. Димәк, биредә без дә аларның Чистай өязе татар авылларында тупланган материаллар булуы турындагы фикерне шактый шартлы кулланырга мәҗбүрбез.

Е.А. Малов алга таба үзенең хезмәтен «кемнәр алар мишәрләр?» дигән сорауга төрле фаразлар китереп җавап бирүен дәвам итә һәм Казан татарлары арасында мишәрләр төрек кабиләләре белән рус кабиләренең кушылуыннан килеп чыккан дигән ышану яшәвенә дә туктала. Фикерләрен дәлилләү чыганагы буларак, халык легендаларын, риваятьләрен китерә. Ә мишәр атамасы төрекләрнең туган җирләренә бәйле килеп чыккан дигән фикер барлыгын ассызыклый [Малов, 1885, с. 27]. Әлеге җыентыкта ике ышану безнең игътибарны җәлеп итте. Беренче ышануның эчтәлеге түбәндәгечә. Татар ханнары белән руслар арасында һәрдаим сугышлар барган, көннәрдән беркөнне татар ханы төрек солтаныннан ярдәм сораган. Төрек солтаны күпсанлы гаскәрен җибәргән, алар башта татарлар яклы булып сугышсалар да, беркадәр вакыттан татарларга зыян да сала башлаганнар. Моны

белеп алган хан, аларны үз биләмәләреннән куган. Куылган күпсанлы гаскәр кире солтан җиренә кайтырга курыккан, үзара киңәшләшкәннән соң, гаскәриләр русларга буйсынырга булганнар. Рус падишаһы аларга рус кызларына өйләнергә, рус кызларына төрек солдатларына кияүгә чыгарга рөхсәт биргән. Шул сәбәпле, мишәрләрнең теле рус сүзләре белән бик чуарланган диелә ышануда. Шунысы кызыклы, Е.А. Малов бу ышану эчтәлегенең тарихи яктан бөтенләй расланмавын аңласа да, аның эчтәлегендә хаклык барлыкка ишарә ясый. Икенче ышану болайрак: Истанбулдан гаскәриләрнең, Казан ханы үтенече буенча, Явыз Иван гаскәрләреннән яклау өчен, 1552 елда килүләре, әмма Казан ханына хыянәт итүләре, кире Истанбулга кайтырга куркулары, Россиядә яшәргә калырга Мәскәү императорыннан рөхсәт сораулары һәм биредә төпләнеп калулары турында сөйләнелә. Теркәүче бу ышануның чынбарлыкка якын булуын, төрек һәм мишәрләрнең [къ], [гъ] авазларын кулланмавы, [h] авазының булмавы, икесендә дә бик күп уртак сүзләр булуы белән бәйләп аңлата. Ышану эчтәлегеннән аңлашылганча, мишәрләрнең руслар белән кушылулары турындагы фикердән кискен баш тартыла, мишәрләр телендә актив кулланылышта йөрүче рус сүзләренең күплеген рус милләте белән тыгыз аралашудан күрә һәм алар – төрекләрнең дәвамчылары, дигән нәтиҗә ясала.

Е.А. Малов Мөхәммәд динендәге татарларның мишәрләргә йогынтысы көчле булуга игътибар итә, аларның руслар белән кушылуны кимсетү сыйфатында кабул итүләрен, чукынудан бик куркуларын ассызыклый. Әлеге әсәрләргә бәйле фикерләрен йомгаклаганда, Е.А. Малов, гомумиләштереп, «бу ышанулар белән татарлар мишәрләрне руслардан ерагайтырга, үзләренә якынайтырга теләгәннәр, дигән нәтиҗә чыгара [Малов, 1885, с. 28–35].

ИгътибарыбызныЧистай төбәген XX гасыр башында өйрәнүчеләрнең берсе – Сергей Ефимович Малов иҗатына да юнәлтик. Мәгълүм булганча, С.Е. Малов – күренекле галим-тюрколог, шәрык белгече, дистәдән артык күләмле китап, йөздән артык мәкалә авторы. Аның хезмәтләре Себер һәм Идел буе, Үзәк һәм Көнбатыш Кытай, Монголия, Урта Азия һәм Казакъстан җирләрендә яшәүче төрки халыкларның телен, фольклорын, тарихын һәм этнографиясен тикшерүгә багышланган. Шулар арасында Чистай төбәгендә яшәүче милләтәшләребезнең XX гасыр башына хас сөйләм үрнәкләрен, халык иҗаты әсәрләрен туплаган, бүгенге көндә дә актуальлеген югалтмаган җыентык та бар. Тюркологлар өчен С.Е. Малов төрки телләрнең фәнни тасвирламаларын беренче тапкыр тәкъдим итүче буларак билгеле, чөнки ул – күп кенә борынгы төрки язма истәлекләрне тикшереп фәнни әйләнешкә керткән шәхес. Шунлыктан, аның эшчәнлеген бәяләгәндә, төп игътибар тюрколог һәм шәрык белгече булуына [Кормушин, Насилов; Милибанд; Убрятова] бирелә. Кайбер галимнәр исә, мәсәлән, С.М. Абрамзон [Абрамзон, б. 12–25], аны төрки халыкларның этнографиясен өйрәнүче буларак та таныйлар.

С.Е. Малов 5 нче класстан алып (ягъни, 1898 елдан), югары рухи уку йортында – Дини академиядә белем алу чорында да (1900–1904) татар телен өйрәнүен дәвам итә һәм соңгы ике елында Император университеты профессоры Н.Ф. Катанов лекцияләрен тыңлый, әтисе Е.А. Малов белән Казан университеты каршында оешкан Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте утырышларында даими катнаша. Җәйге каникуллар вакытында С.Е. Малов Казан губернасының Зөя һәм Чистай өязләренә, мишәрләр сөйләшен өйрәнү максатыннан, сәфәргә чыга [Кормушин, Насилов, с. 5]. Сәфәр нәтиҗәсе буларак, ул «Изъ поездки къ мишарямъ» дигән җыентык әзерләп бастыра. Әлеге мәкаләдә без шушы җыентыкка тукталып, анда урын алган, XX гасыр башында Чистай өязендә яшәгән мишәрләргә хас фольклор үрнәкләре турында да сүз алып барырбыз. С.Е. Малов җыентыгының сүз башында, В.А. Казаринов һәм профессор Е.А. Маловның мишәрләр турындагы мәкаләләреннән соң, аның бу як мишәрләре белән кызыксынуы артуын, һәм мишәр сөйләше белән якыннанрак танышу максатыннан, Чистай өязе авылларына баруын аңлата. Җыентыкта бирелгән мәгълүматта гыйльми сәфәрнең 1902 елның 5–14 июнь көннәрендә оештырылуы һәм галимнең Каргалы һәм Дүртөйле авылларында тукталуы әйтелә [Малов, 1904, с. 3]. Автор Чистай мишәрләре сөйләшенең фонетик үзенчәлекләрен санап үткәннән соң, үзе туплаган фольклор үрнәкләрен дә китерә. Тупланмада 20 кыска җыр тексты (аларны автор мишәр җырлары дип атый) һәм аларның рус теленә тәрҗемәсе китерелә. Әлеге җыр текстларын фольклорчы М.Х. Бакиров бүленешенә таянып [Бакиров, б. 160] классификацияләсәк, аларның барысын да лирик һәм көнкүреш җырлары дип атый алабыз. Бер төркеме – мәхәббәт җырлары:

Урам буйлап син киләсең,
Аягыңда Казан калушы;
Тауышың – былбыл тауышы,
Зифа буйың – диңгез камышы [Малов, 1904, с. 12].

Өстәл өстендә шәм яна,
Тармак-тармак май тама;
Сиксән керпек – ука бөртек
Нурлы йөзеңне яба [Малов, 1904, с. 12].

Бу типтагы җырларда хатын-кызның матурлыгы, чибәрлеге, яшьлеге макталса, икенче бер төркемендә егетләрнең булганлыгы, егетлегенә дан җырлана.

Абзый синең мыегың –
Сәмрух кош канаты;
Синең кебек булса булыр
Патшаның санаты [Малов, 1904, с. 13].

Бер төркем җырларда егет белән кызның пар килүе, бер-берсенә тиң булуы турында сүз бара, нәселнең дәрәҗәсе, заты югалмауга

сөенү хисләре чагыла. Текст эчтәлегенә, алардагы мөрәҗәгать объектына бәйле сүз йөртсәк, аларны туй йоласы җырлары дип тә атап була.

Ике дә була атыбыз,
Өч тә була атыбыз;
Сезнең белән бергә булгач,
Югалмыйдыр затыбыз [Малов, 1904, с. 13].

Җыентыкта беркадәр урынны мәкаль-әйтемнәр дә алып тора. Фольклор галиме М.Х. Бакиров халык иҗатының үзенчәлекле жанры булган мәкаль-әйтемнәр турында: «Халыкның менталитеты, этник характеры һәм этник аңы аның культурасында да чагылыш таба. Шул исәптән тел һәм образлы-хикмәтле сүз берәмлекләре булган мәкаль-әйтемнәр дә культура билгеләре яки кодлары буларак характерланалар. Чөнки алар, – милләтара һәм гомумкешелек кыйммәтләрен саклау һәм тапшыру чарасы булу белән беррәттән, аерым бер халыкның яшәү рәвешен, милли рухын һәм этник культурасын теге яки бу дәрәҗәдә чагылдыручы калыплашкан модель-берәмлекләр дә», ди [Бакиров, с. 95]. Әлеге афористик жанр әсәрләрен М.Х. Бакиров фикерләренә таянып күзәтсәк, алар аркылы XX гасыр башына хас татар тормышын, үзара мөнәсәбәтләрне беркадәр бәяләргә була. Мәсәлән, *«Бирмәсә дә бай яхшы, ашамасаң да май яхшы», «Байның бозавы, ярлының баласы»* [Малов, 1904, с. 16]. Күренгәнчә, биредә халык арасында яшәп килгән социаль тигезсезлеккә мөнәсәбәт белдерелә. Беришләрендә халык акылында формалашкан яшәү тәртипләре урын алган. Мәсәлән, *«Яхшы сүз – җан азыгы, яман сүз – баш казыгы», Яхшы белән йөрерсең, җитәрсең морадка, яман белән йөрерсең, калырсың оятка»* [Малов, 1904, с. 16]. Композицион яктан бәяләсәк алар, башлыча, ике объектның яки күренешнең янәшә бирелүенә нигезләнгәннәр. Шул ук вакытта күренеш яисә сыйфатларның үзара капма-каршы куелуына корылганнары да бар.

Югарыда атап үтелгән җыентыкта табышмаклар да теркәлгән. Төзелешләренә нисбәтле сүз йөртсәк, алар, нигездә, метафорик табышмаклар: *«Кечкенә генә бөкере, бөтен кырны бетерде»* (урак), *«Кечкенә үзе, мең күзе» (уймак), «Сары бия чаптырып сия»* (самавыр) [Малов, 1904, с. 18]. Әлбәттә, әлеге әсәрләрдән дә XX гасыр башында Чистай өязендә яшәгән татарларның телен генә түгел, әкөнкүрешен дә күз алдына китереп була. Шуңа күрә С.Е. Маловның 1904 елда Казан университеты типографиясендә басылып чыккан «Изъ поездки къ мишарям» җыентыгында теркәлгән фольклор үрнәкләрен әлеге төбәктә яшәүчеләрнең дөньяга карашын, яшәү рәвешен, рухи кичерешләрен бәяләүдә хаклы рәвештә мөһим бер чыганак буларак бәяли алабыз.

Югарыдагы күзәтүләребезгә нисбәтле фикерләребезне йомгаклап, түбәндәге нәтиҗәләргә килә алабыз. В.А. Казаринов, Е.А. Малов, С.Е. Маловларның XX гасыр башында Чистай өязенә кергән татар авылларында язып алган материаллары – төрле басмаларда дөнья

күреп, бүген дә актуальлеген югалтмаган әсәрләр. Алар, беренче чиратта, фольклор мирасы булсалар, икенче чиратта, – татар милләте формалашу процесслары барышында этник төркемнәр арасында барган катлаулы эчке каршылыкларны күрсәтеп торучы мөһим фактлар. Шуңа бәйле рәвештә, без бу әсәрләрне татар халкы менталитетын, тарихи процесслардагы үзенчәлекле эчке үсеш-үзгәрешләрне ачыклаучы мөһим чыганаклар дип бәяли алабыз.

Әдәбият

Абрамзон С.М. Этнографические исследования С.Е. Малова // Тюркологический сборник 1975. М.: Наука (ГРВЛ), 1978. С. 12–25.

Бакиров М.Х. Татар фольклоры: югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Мәгариф, 2008. 359 б.

Из истории формирования этнографических групп и диалектов татарского народа: в 2-х частях / сост. и авт. предисловия Ф.Ю. Юсупов. Казань: Ихлас, 2014. Т. 1. Ч. 1. 560 с. (Серия «Памятники научной мысли»).

Казаринов В.А. О мишарях в Чистопольском уезде Казанской губернии // Известия Общества Археологии, Истории, Этнографии при Казанском университете. Т. 1У. Казань: Типография Казан. ун-та, 1885 г. 12 с.

Кормушин И.В., Насилов Д.М. О жизни и творчестве С.Е. Малова // Тюркологический сборник. 1975. М., 1978. С. 5–11.

Малов Е.А. Сведения о мишарах. Историко-этнографический очерк //Известия Общества Археологии, Истории, Этнографии при Казанском университете. Т. IV. Казань: Типография Казан. ун-та, 1885. 79 с.

Малов С.Е. «Изъ поездки къ мишарям» (О наречии мишарей Чистопольского уезда). – Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1904. 24 с.

Милибанд С.Д. Биобиблиографический словарь отечественных востоковедов с 1917 г. М., 1995. 702 с.

https://tatarica.org/tat/razdely/religiya/hristianstvo/personalii/malov-evfimij-aleksandrovich.

Убрятова Е.И. С.Е. Малов – крупнейший исследователь тюркских языков // Календарь знаменательных и памятных дат на 1970 г. Якутск, 1970. С. 18–22.

Батталова Алсу Дамир кызы,
филология фәннәре кандидаты,
Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
фәнни оештыру бүлеге баш белгече